

Максим Стаменов

**СЪДБАТА НА ТУРЦИЗМИТЕ
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
И В БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА**

София, 2011

Всички права запазени. Нито една част от книгата не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Максим Стаменов, автор, 2011

© Издателство „Изток-Запад“, 2011

ISBN 978-954-321-946-9

Максим Стаменов

**СЪДБАТА НА ТУРЦИЗМИТЕ
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
И В БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА**

На Ренета, Нина, Михаил и Максим

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор.....	13
Използвани съкращения	19

Част I. Място и функции на турцизмите в българския език

1. Увод: съдбата на турските лексикални заемки от османско време в българския език.....	21
2. Османското езиково и културно наследство и Балканите	27
2.1. Османлиите и османският турски език – характерни черти на обществото, културата и езика на една империя.....	28
2.2. От османския турски към съвременния турски книжовен език.....	34
2.3. Балканският езиков съюз – основни особености и характер на остатъчното османско турско влияние.....	38
2.4. Съдбата на турцизмите на балканска почва.....	43
2.5. Приложение: културна специфика на Балканите	55
2.5.1. Отношение към труда.....	57
2.5.2. Балканската кухня.....	64
2.5.3. Музикалната чалга култура	65
3. Изследвания на турцизмите в българския език	67
3.1. Кирил Мирчев за съдбата на турцизмите	67
3.2. Други български автори за ролята и мястото на турцизмите в българския език	71
3.3. Мястото на турските заемки в българския език според чуждестранни автори	77
3.3.1. Изследвания в българистиката, балканистиката и туркологията.....	77
3.3.2. Приносите на Алф Гранес към изучаването на турското влияние върху българския език	81
3.3.3. Анализ на Речник на турцизмите в българския език (2002)	103

4.	Сфери на проникване и тематично разпределение на турските заемки в българския език	122
4.1.	Класификацията на турцизмите на Беньо Цонев (1934)	123
4.2.	Тематични разпределения според други български автори.....	127
4.3.	Дистрибуция на турцизмите в българския език според чуждестранни автори и в съпоставка с положението им в сърбохърватския език.....	131
4.4.	Приложение I: Абстрактни понятия, светоглед и религия в турски заемки.....	137
4.5.	Приложение II: Българско-османско съжителство и парадоксалният ефект на секуларизация на българската култура.....	145
5.	Основни механизми на „отчуждаване“ в езика при межкултурна дисимулация	152
5.1.	Архаизацията като процес в езика и в какъв смисъл можем да говорим за „ускорена архаизация“ като следствие от межкултурен конфликт	154
5.2.	Пейоризацията като езиков феномен.....	156
5.2.1.	Пейоризацията като механизъм на езика	156
5.2.2.	Начини за експлицитно маркиране на пейоративните турцизми в българския език.....	159
5.2.3.	Степен на пейоризация – турцизмите във функцията на ригидни суперлативи.....	161
5.2.4.	Резултати от пейоризацията на турцизмите в българския език.....	164
5.3.	Семантични метаморфози на турските заемки.....	172
5.3.1.	Мурафет	172
5.3.2.	Калтак	176
5.3.3.	Гьонсурат	179
5.3.4.	Межкултурна дисимулация и междуезикова омонимия.....	189
5.4.	Обобщен модел на кумулативния ефект от архаизация и пейоризация на турцизмите в българския език	191
6.	Разпределение на турските заемки в българския език по стил	193
6.1.	Култура, стил и език	193
6.2.	Стилови разграничения и начини на маркиране на думите в речника.....	196
6.3.	Език и стил в българската стилистика, лексикология и лексикография	199

6.3.1. Стилистичното разпределение на турцизмите в РСБКЕ (1959) според Лакова (1972).....	201
6.3.2. Маркировки за стил и език в Речник на българския език	203
6.4. Преглед на разпределението на турските заемки в българския език по стил	205
6.5. Синонимия и стилистична позиция на турцизмите сред другите лексикални изразни средства на българския език.....	207
6.6. Турцизми и езикова култура.....	209
6.7. Израз на какво в културно отношение е масираната пейоризация....	212
7. Характер на емоционално-афективното значение и на амбивалентността и специфика на тяхната проява при турцизмите.....	212
7.1. Емоция и емоционално-афективно значение в езика	212
7.2. Денотация, конотация, емоция	216
7.3. Характер на емоциите и на емоционално-афективните значения, свързани с тях.....	218
7.4. Именуване, израз и предизвикване на емоция с думи.....	219
7.5. Феноменът на амбивалентните чувства и амбивалентното значение.....	220
7.6. Социална, културна и езикова детерминираност на противоположностите в субективния опит на човека	225
7.7. Амбивалентно чувство, дума, словосъчетание и изречение	226
7.8. Структура и особености на амбивалентното значение	229
7.9. Логическа форма на амбивалентното значение.....	235
7.10. Семантична съчетаемост и тълкуване на амбивалентните изрази ...	237
7.11. Междulichностен и социален контекст и амбивалентност	242
7.12. Противопоставяне, отрицание и амбивалентност.....	243
7.13. Типове култура, амбивалентност и пейоративност	247
8. Старо и ново в българската културна традиция и място на турцизмите в тях	250
8.1. Турското влияние в българското народно творчество с оглед на пословиците и поговорките	250
8.2. Място на турцизмите в класическата ни литература от епохата на Възраждането и борбата за Освобождение.....	261
8.3. Захари Стоянов – българинът от ново време.....	276
8.3.1. Рецепция на Захари Стоянов като личност и творчество.....	276
8.3.2. Захари Стоянов пред себе си и пред своите читатели	302
8.3.3. Историческата истина между исторически факт и творчески метод в произведенията на Захари Стоянов	315

8.3.4. Идиолектът на Захари Стоянов и мястото на турцизмите в него	338
8.4. Бай Ганьо Балкански – превъплъщения на „новия“ българин в края на XIX век	343
8.5. Турцизмите в произведенията на българските писатели от края на XIX и през XX век.....	345
9. Голямото завръщане на отрицателните и амбивалентните турцизми в средствата за масова информация в годините на прехода.....	348
9.1. Начини на употреба на турцизмите при формиране на съвременното обществено мнение.....	348
9.2. Функции на стилистичното смесване в съвременните средства за масова информация и приносът на турцизмите.....	351
9.3. Място на турцизмите при формиране на „езика на омразата“ и езика на социалното недоверие.....	360
9.4. „Цветна“ лексика и семантична сатиация (анестезия)	361
9.5. Ние, те и турцизмите	364
9.6. Турцизмите отново се завръщат?.....	366

Част II. Турцизмите в огледалото на българската култура

1. Тематично разпределение на турските заемки в българския език, които именуват хора и особености на тяхното общуване и взаимоотношения.....	369
1.1. Психологически типове	369
1.2. Представа за човешкото тяло и неговите функции	382
1.3. Особенности на сексуалното поведение и сексуалните отношения... ..	383
1.4. Особенности и характер на социалното общуване.....	384
1.5. Човешката съдба, душевни преживявания и навици.....	390
1.6. Професия, търговия, бизнес.....	392
1.7. Глаголни действия	394
1.8. Имена, фамилии и прозвища в турски заемки.....	409
1.9. Имена на животни и птици за хора.....	411
1.10. Есе homo в турски заемки: за репрезентативната функция на езика.....	415
2. Семантика на противостоенето.....	418
2.1. Хайдутин (майка не храни)	418

2.2.	Хайдук	436
2.3.	Харамия	440
2.4.	Хъш(лак)	447
2.5.	Комита.....	455
2.6.	Конфронтация на думи и култури – контра- и/или анти-	460
3.	Оспореният образец – юначество, безстрашие и сила	461
3.1.	Бабаит ¹ – образ и подобия	464
3.2.	Пехливан(ин) ¹	486
3.3.	Рая или защо османското иго е било робство	494
4.	История на българското мъжкарство в турски заемки.....	504
4.1.	Левент и гидия.....	505
4.2.	Бабаит ²	514
4.3.	Бабаджан, бабачко и бабанка.....	515
4.4.	Пехливан(ин) ²	521
4.5.	Пич	522
4.6.	Мъжкарството в приказка и наяве	526
5.	Еснаф и метаморфозите на рахат и кеф	527
5.1.	Еснаф – човешкият облик на „ускорената архаизация“ на турцизмите .. 528	
5.2.	Еснафът като мишена на другарска критика в социалистическата култура	537
5.3.	Рахат(лък), ориенталско потекло и дребнобуржоазен манталитет ..	539
5.4.	Кеф(лия) – от стигма към реванш	550
5.5.	Герои и блага на Ориента.....	559
6.	Оправност, съобразителност и сръчност в турски заемки	562
6.1.	Ачигъоз.....	562
6.2.	Пишкин.....	569
6.3.	Ербап ¹	572
6.4.	Окумуш.....	577
6.5.	Тарикат ¹	581
6.6.	От ограничен към отворен код на поведение в обществото в простонародната култура у нас.....	582
7.	Тарикат² и градската култура в България между двете световни войни	583

7.1.	Лексикографски портрет на тарикат	584
7.2.	Типология на младежа тарикат	587
7.3.	Тарикатският език	594
7.4.	Тарикатът и преходът към модерност в българския град.....	601
8.	Аспекти на социалната асертивност при междуличностно общуване.....	605
8.1.	Келеш.....	606
8.2.	Ербап ²	617
8.3.	Сербез.....	619
8.4.	Курназ.....	628
8.5.	Какво има значение при прояви на асертивност	633
9.	Характери и социални роли	638
9.1.	Урсуз(ин)	641
9.2.	Тепегъоз.....	645
9.3.	Маскара.....	650
9.4.	Ахмак.....	656
9.5.	Бунак.....	661
9.6.	Серсем.....	664
9.7.	Мискин(ин).....	670
9.8.	Шашкън(ин).....	674
9.9.	Диване	679
9.10.	Перформативната функция на именуването при договаряне на идентичност	682
10.	Женски качества и поведенчески образци.....	686
10.1.	Гювендия.....	686
10.2.	Джадия.....	691
10.3.	Уруспия	694
10.4.	Мастия	696
10.5.	Пачавра	699
10.6.	Брантия.....	703
10.7.	Шафрантия	706
10.8.	Традиция и иновации при употребата на женски дисфемизми.....	708
11.	Съпреживяване, съчувствие и състрадание към ближния	712
11.1.	Завалия(та).....	712

11.2. Фукара.....	717
11.3. Пищман.....	721
11.4. Двойният стандарт при съпреживяването.....	728
12. Глаголи за общуване с умисъл.....	729
12.1. Кандърдисвам.....	729
12.2. Назлъндисвам се.....	734
12.3. Кандисвам.....	738
12.4. Комуникативно сътрудничество с едно нау.....	743
13. Желание, безпокойство, грижа.....	744
13.1. Мерак(лия).....	745
13.2. Зор(лия).....	752
13.3. Кахър(лия).....	759
13.4. Дерг(лия).....	767
13.5. Психологическа причинност, структури на значението и приносът на словообразователната наставка -лия.....	772
14. Житейски смисъл и човешка съдба.....	775
14.1. Късмет.....	776
14.2. Кадем.....	781
14.3. Колай.....	783
14.4. Кутсуз.....	787
14.5. Карък.....	793
14.6. Гайле.....	797
14.7. Леснина, орис и свободата на избор.....	800
15. Култура, контра- и антикултура: Васил Левски и представата за човека в турски заемки.....	803
15.1. Понятието за светост в християнството.....	803
15.2. Васил Левски, представен като апокрифен светец в биографията на Захари Стоянов.....	809
15.3. Профанацията в съпоставка с евангелие, апокриф и истина.....	821
16. Заключение.....	824
Използвани източници и цитирана литература.....	835
Показалец на турцизмите.....	859

ПРЕДГОВОР

Първоначалният мотив да се заема с изследване на турцизмите бе свързан с покана за научна конференция (Стаменов 1993б) преди двайсетина години – в самото начало на ренесанса на тяхната употреба в медиите по време на прехода. Тогава чрез тях исках да демонстрирам особености на емоционално-афективното значение в езика, на които не е било обръщано достатъчно внимание в езикознанието при моделиране на лексикалната семантика. С времето все повече навлизах в тази проблематика и все повече се убеждавах, че турцизмите в българския език са уникален по своя характер езиков материал с до ден днешен силно подценен евристичен потенциал, и то не от една, а от много и различни гледни точки с оглед на начините на проява в езика на межкултурен конфликт и неговите предпоставки и следствия.

Настоящият труд е систематично изследване на турцизмите в българския език с оглед на историята на тяхното заемане и употреба, което има за цел да покаже в какво се състои значението на османското турско наследство в езика и културата ни днес. Изследването има отношение към езиковедската теория и практика в лексикологията и лексикографията, семантиката, стилистиката, прагматиката, социалната психология на езика и психолингвистиката, както и на психологията на емоциите, психологията на личността и междуличностните отношения (тъй както са отразени в езика), културната антропология и теорията в областта на езиковите и културните контакти в науките за човека, включително на равнището на анализ на възвишеното и профанацията като категории на човешката култура.

Не съм първият, който обръща внимание на турцизмите като по своему уникален лексикален материал в българския език, тъй като са призвани да представят неизразимото по друг начин в характера, начините на поведение на човека, неговото място в обществото, естетическите и моралните му ценности. Още Алеко Константинов посочва тази неизразимост в облика на непреводимост на драми европейски езици, когато пише:

Никакви действия и отношения нямаха смисъл за Бодкова [български студент в Прага] – тъй се казваше той, – ако от тях не произтичаше нещо *къораво*, някой *келепир*. (Дали има в европейските езици думи, съответствующие на тия, в това им значение?) (Константинов 2005, 57).

Прозрението за характера на турцизмите и за мястото им в нашия език и култура запазва своята валидност и през ХХI век не по-малко, отколкото това е било по времето, когато Алеко Константинов пише своите разкази за Бай Ганьо:

Новият живот донесе „адидаски“, „кукла“ и „дърво“ (навити на руло хартийки, имитиращи банкноти), „парфюмче“ (начеваща проститутка, която се труди за дребни подаръци) и т. н. Все пак Ориентът присъства силно в родния жаргон. За придобивки като **балък**, **гьотферен**, **калтак**, **манаф**, **пич**, **балдър**, **гювеч**, **афиф**, **ташак** трудно ще се намерят заместители (БНК; 24 часа, вестници, 2001–2010).

Размахът на непреводимост, с който човек може да се сблъска при опит за тълкуване на други европейски езици, както понякога и в обясненията, които се дават в едноезични български речници, изпъква като че ли по най-впечатляващ начин в на пръв поглед непретенциозни случаи, когато на едно и също място намираме дефиниции на турцизми на европейски език и на книжовен български, както това е в *Dictionary of Turkisms in Bulgarian* (ГХС 2002) например при тълкуването на една от споменатите в цитата думи:

Балдър *диал.* Calf of the leg. Дебелата част на крака между коляното и ходилото; прасец.

От приведените дефиниции на английски и български не става ясно защо тя се възприема в действителност като простонародно груба и/или вулгарна (а не като диалектна, каквато е маркировката в ГХС 2002), тъй като какво би могло да е потенциално нецензурното спрямо книжовната норма на еднозначен синоним на *прасец* (на български асоциацията на сексуална основа е с *бедро*, а не с *прасец*)?

А какво да кажем за словосъчетание като *балдърите на балдъзата*? **Балдъза** значи „sister-in-law (one's wife's sister); сестра на съпругата по отношение на мъжа“ (ГХС 2002; номинално думата се приема за книжовна), така че преводът на английски на посочената комбинация от думи е *calfs of the legs of one's sister-in-law* „прасците на краката на сестрата на съпругата“. Английският превод натрупва описателно значение по посока към загуба на смисъл, докато при същото денотативно значение, изразено с турцизми, положението става неудържимо, тъй като словосъчетанието се възприема вече не само като вулгарно, но и като пошло в контекста на отношенията в семейството, а на това отгоре двете пълнозначни думи в него се римуват. Да се твърди при това положение, че компонентите на значението извън денотативното са добавъчни, маргинални и т.н., е очевидно неадекватно, тъй като те най-вече мотивират лексикалния избор на турцизмите за сметка на книжовните им съответки на български.

Съпоставката на тълкуванията на турцизмите на английски и български език в ГХС (2002) само затвърди впечатлението ми колко голямо може да бъде разминаването в обясненията им в него и в други речници спрямо пълнотата на заложения в тях семантичен потенциал. Всъщност става въпрос за систематична непреводимост на аспекти на значенията на турцизмите, чиито причини

подлежат на идентификация. От пръв поглед например е видно, че подробни обяснения и тълкувания на книжовен език сами по себе си, както и детайлни стилистични маркировки или такива с оглед на социалните и регионалните регистри на употреба съвсем не винаги съумяват да предадат пълнокръвно и автентично особеностите на „пикантното“, „грубото“, „пошлото“, „обидното“, „вulgарното“ и т.н. в тяхното значение. За да покаже размаха на разминаване във възможностите да се схване езиково и културно специфичното в турцизмите, се наложи да прибегна до сложна стратегия на съпоставителен анализ. Лицата на тази неизразимост проличават по-ясно, когато сравним тълкуванията на етимоните на турцизмите в османския турски и неговите диалекти, техните значения в съвременния турски и техните тълкувания в български, английски, немски и руски. Смесът на този съпоставителен анализ е читателят да последва примера на Алеко Константинов и въз основа на представените речникови дефиниции сам да провери кое и по какъв начин може да бъде разбрано за съответния турцизъм от:

- 1) сравнение със значенията им в съвременния турски, тъй както те са изтълкувани в български, английски, немски и руски в съответните двуезични турско-Х речници;
- 2) сравнение с техните етимони в османски турски език и в турските диалекти от османско време, тъй както те се дават в ГХС (2002) и/или БЕР (1971-). Етимоните могат да се изведат поне в известна дълбочина и от спектъра на значенията и маркировките в двуезичните речници на съвременния турски, като Щойервалд (1988) и Баскаков и др. (1977). Когато е подходящо, те се дават експлицитно за целите на съответното обсъждане;
- 3) сравнение с тълкуванията на същите думи в ролята им на заемки в български, тъй както те се осмислят според двуезични българско-Х речници на избраните *lingua franca* – английски, немски и руски;
- 4) сравнение и анализ на значенията на турцизмите в български едноезични речници.

Кръстосаната съпоставка придобива допълнителен смисъл спрямо ГХС (2002), който представлява триезичен исторически речник на турцизмите в българския език, тъй като заемките в него се дефинират на английски и български, като ориентацията същевременно е по възможност да се идентифицира и турският етимон (с неговото значение на английски, особено когато то се различава от констатираното в български, както е формулирано на книжовен английски и български). По този начин речникът създава предпоставки да се направят сравнения по всички четири споменати направления. Предлаганите тук лексикални анализи са комплементарни на наличните в ГХС (2002), тъй като го

осмислят в неговата функция да представи мястото на турцизмите в „археологията на българския език“ в съпоставка с очертаната тук актуална негова история в дефиниции, употреби и тълкувания, както и с оглед на междуезиковия и межкултурния анализ.

Обсъждането по-специално на начините на описание на семантичното съдържание и стиловите особености на турцизмите в едноезичните български речници има за цел да ни ориентира и в друг основен проблем, с който се занимава тази книга. Макар турцизмите да се осмислят като незаменими за целите, с които се използват, тяхното подходящо тълкуване и на български остава проблематично, доколкото спецификата им би трябвало да намери на първо място тук своята адекватна формулировка. Както читателите ще могат да се уверят сами, начините на обяснение и дефинициите на този клас заемки в българските речници не винаги могат да ни ориентират в какво се заключава тяхната „незаменимост“ и/или „непреводимост“.

Сложната матрица на взаимни съпоставки на речниковите дефиниции на значенията на турцизмите има за цел да ни даде разгърната представа за (не) сводимостта под общ знаменател на културно специфичния смисъл на лексикалното значение с оглед на практиката и конвенциите на тълкуването му в лексикологията, лексикографията и лексикалната семантика. Тази матрица се използва последователно за всички заемки от турски, които се разглеждат по семантични групи във втората част на книгата. Изчерпателен анализ на всяка от тях би заел много място, ако се прави дума по дума, тъй като става въпрос общо за 59 лексеми. В замяна читателят с оглед на своите интереси и езикова компетентност може лесно да направи подобни сравнения сам, като съпостави дефинициите на определен турцизъм в българските едноезични, българско-Х и в турско-Х речници с примерите за употреба на съответната заемка през последните близо век и половина в контекста на историята на българската култура. Анализите и коментарите, включени в книгата, имат за цел най-вече да посочат на какво се дължи културната специфика на съответните групи заемки на когнитивна и емоционално-афективна основа, за да се опитаме да намерим отговор на въпроса, който ни е завещал Алеко Константинов – ако за **кьораво** и **келепир** не могат да се намерят еднозначни съответки в европейските езици, възможно ли е те да бъдат адекватно описани с оглед същината на своите значения в българския език? Отговорът, който предлагам, е, че това е възможно, че това става постижимо в своя пълен обем на базата на обобщеното описание на характера и семантичния потенциал на турцизмите, които именуваат хора и техния свят в българския език. Остатъчно неизразимото във всеки отделен случай придобива „образ и подобие“ тогава, когато съберем на едно място останалото от османската турска култура във вид на облик на човека, изразено с помощта на употребяваните и до днес турски заемки в българския език.

Идентифицираната сумарно разлика между тълкуванията на турцизмите в различни типове речници и какво може да се каже и разбере с тяхна помощ на български убедително ни демонстрира в какво се състои „непреводимото“ и „неизразимото“ в това отношение в културата ни (с оглед най-вече на това какво и по какъв начин тя отрича или маргинализира) в сравнение с доминантната европейска културна традиция (доколкото тя се поддържа на лексикално равнище в словното богатство на избраните за съпоставка европейски езици и се проявява при тълкуване на думи от друг език). За да избягна англоцентризма при разглеждането на културната специфика на този пласт лексика в български, в своето изследване съм включил и описанията на значенията на турцизмите в немски и руски език, което дава възможност да сравним как едни и същи или близки значения се оказват формулирани с изразните възможности на още два европейски езика. Така затваряме кръга на културно специфичното между език-донор, език-реципиент и езиците, с помощта на които проверяваме степента на (не)съотнесимост.

В книгата се използват тълкувания на думи и изрази от различни по тип, формат и конвенции речници. Ориентацията ми във всеки отделен случай е била да възпроизвеждам от тях дефинициите на значенията и стилистичните маркировки, които са от непосредствен интерес за нашите цели, а съм ограничавал или не съм включвал информация например за дублетни форми и/или граматически особености. Примери от съответния речник се възпроизвеждат само в случай че допринасят за тълкуването на значението на съответната дума в контекста на текущото обсъждане.

При селекцията на илюстративен материал, с който се онагледява начинът на употреба на обсъжданите заемки в книгата, съм използвал разнообразни източници, като при цитиране съм следвал конвенциите, възприети при формирането на съответния корпус, извор или база данни – например *Архив на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (Архив на ИБЕ), *Български национален корпус* (БНК), *Българско народно творчество в XII тома* (БНТ12), *Сборник за народни умотворения* (СБНУ) – или на дадения речник или статия, които са посочени като източник на съответния пример. При възпроизвеждането на езиков материал от по-старо време съм се старал да съхраня оригиналния правопис (който отразява поне до известна степен и оригиналния начин на изговаряне), но така че това да не пречи на читателя да разпознава съответните думи и изрази, както това е например при дефинициите на значенията на думи от речника на Геров (1975) или от творби от българското народно творчество. За еталон за начина на употреба на турцизмите през втората половина на XIX век, който най-автентично отразява характера на конфликта между османска и българска култура, съм възприел най-известни литературни произведения от епохата, написани от Захари Стоянов, Иван Вазов, Любен Каравелов и Алеко Константинов.

Турцизмите в книгата са маркирани в получен шрифт както в основния текст, така и във всички цитати и примери (освен ако не е посочено друго). Изключения са употребите на заемки в рамките на речникови дефиниции, а така също отделни думи като *Турция, турски, турчин, ислям, мюсюлман(ин)* или *османски* (но **османлия**). Лични и фамилни имена, прозвища и артистични псевдоними, като **Махмуд, Ирибаджаков, Харсъзина** или **Азис**, които са турски по произход, се маркират само когато са обект на внимание. Маркировката засяга отчасти или изцяло и думи, които съдържат в своята словообразователна структура турски формант, както това е в *шуробаджанащина, рокаджия* или **абдалство**, макар другите форманти да са български или от друг чуждоезиков произход.

Бих искал да благодаря на моите колеги, с които съм обсъждал разглежданите в книгата проблеми и/или които четеха ръкописа или части от него и изказаха много полезни мнения, препоръки и забележки: проф. дфн Стефана Димитрова, проф. дфн Лилия Крумова-Цветкова, проф. дфн Мария Чоролеева, доц. д-р Палмира Легурска, доц. д-р Сия Колковска, доц. д-р Диана Благоева и д-р Христина Дейкова от Института за български език към БАН, проф. дфн Петя Асенова от Катедрата по общо, индоевропейско и балканско езикознание на СУ „Св. Климент Охридски“, доц. д-р Юлия Кирилова от Катедрата по тюркология и алтаистика на СУ „Св. Климент Охридски“ и д-р Маргарита Добрева от Института по балканистика към БАН. Някои от понятията, въведени и обсъждани в книгата, като „манталитет“, „идиолект“ и „езикова личност“, и начините на тяхното тълкуване дължа на работата си по планови задачи в Секцията за общо и приложно езикознание в Института за български език по колективните теми *Прагматика на текста* (Димитрова 2001), *Език и манталитет* (Димитрова и др. 2004а) и *Език и идиолект* (Димитрова и др. 2006а), осъществени под научното ръководство на проф. дфн Стефана Димитрова. Тъй като изследването засяга значителен брой дискуссионни въпроси, бих искал да подчертая, че всички тези и мнения, както и възможните пропуски и грешки остават изцяло отговорност на автора.

Благодарен съм на издателя г-н Любен Козарев и на редактора г-жа Вера Гьорева, които приеха да публикуват мащабната монография и направиха това професионално в кратък срок.

Свободата и подкрепата да се посветя на темата на тази книга дължа на семейството си – на съпругата ми Ренета и на сина ми Михаил.

ноември 2011 г., София

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

<i>амел.</i>	амелиоративно	<i>пренебр.</i>	пренебрежително
<i>ар.</i>	арабски	<i>пр. несклон.</i>	неизменяемо причастие
<i>арм.</i>	арменски	<i>прил.</i>	прилагателно име
<i>арумън.</i>	арумънски	<i>прил. неизм.</i>	неизменяемо прилагателно име
<i>бот.</i>	ботанически термин	<i>присм.</i>	присмехулно
<i>букв.</i>	буквално	<i>прост.</i>	простонародно
<i>воен.</i>	военен термин	<i>прям.</i>	пряко значение
<i>възв.</i>	възвратно	<i>разг.</i>	разговорно
<i>вулг.</i>	вулгарно	<i>разш.</i>	разширено
<i>гр.</i>	гръцки	<i>рел.</i>	религиозен термин
<i>дат.</i>	дателен падеж	<i>руг.</i>	ругателно
<i>диал.</i>	диалектно	<i>св.</i>	свършен вид на глагола
<i>ед.ч.</i>	единствено число	<i>спец.</i>	специализирано
<i>ж.р.</i>	женски род	<i>срв.</i>	сравнено с
<i>жарг.</i>	жаргонно	<i>събир.</i>	събирателно
<i>иран.</i>	ирански	<i>същ.</i>	съществително име
<i>ирон.</i>	иронично	<i>тъж.</i>	също
<i>ист.</i>	историческо	<i>тур.</i>	турски
<i>книж.</i>	книжно	<i>уваж.</i>	уважително
<i>м.р.</i>	мъжки род	<i>уст.</i>	разговорно
<i>междум.</i>	междуметие	<i>фам.</i>	фамилярно
<i>мн.ч.</i>	множествено число	<i>шег.</i>	шеговито
<i>мор.</i>	морски термин	<i>adj.</i>	прилагателно
<i>мус.</i>	ислямски	<i>adv.</i>	наречие
<i>нар.</i>	народно	<i>alt.</i>	остаряло
<i>нареч.</i>	наречие	<i>ан.</i>	анатомичен термин
<i>неодобр.</i>	неодобрително	<i>bot.</i>	ботанически термин
<i>несв.</i>	несвършен вид на глагола	<i>christl.</i>	християнски
<i>обл.</i>	областно	<i>coll.</i>	разговорно
<i>одобр.</i>	одобрително	<i>eng.</i>	инженерен термин
<i>остар.</i>	остаряло	<i>F.</i>	разговорен език на образованите
<i>осъдит.</i>	осъдително	<i>f.</i>	женски род
<i>отгл. същ.</i>	отглаголно съществително	<i>fig.</i>	преносно
<i>перен.</i>	преносно	<i>fin.</i>	финансов термин
<i>перс.</i>	персийски	<i>gel. a</i>	понякога също
<i>подигр.</i>	подигравателно	<i>geol.</i>	геологически термин
<i>поет.</i>	поетично	<i>ger.</i>	герундий
<i>посл.</i>	пословица	<i>hist.</i>	исторически термин
<i>презр.</i>	презрително	<i>indecl. adj.</i>	неизменяемо прилагателно име
<i>прен.</i>	преносно		

<i>ich.</i>	термин от ихтиологията	<i>pub.</i>	в публицистиката
<i>inf.</i>	инфинитив	<i>rel.</i>	религиозен термин
<i>inform.</i>	неформално	<i>s.</i>	единствено число
<i>int.</i>	междуметие	<i>Schi.</i>	ругателна дума
<i>in Verb.</i>	в съчетание (с други думи)	<i>selt.</i>	рядко
<i>iron.</i>	иронично	<i>sl.</i>	сленг
<i>isl.</i>	ислямски	<i>spez.</i>	специализирано
<i>m.</i>	мъжки род	<i>übertr.</i>	преносно
<i>math.</i>	математически термин	<i>unveränd.</i>	неизменяем
<i>med.</i>	медицински термин	<i>urspr.</i>	първоначално
<i>met.</i>	термин от метеорологията	<i>veralt.</i>	остаряло
<i>mil.</i>	военен термин	<i>umg.</i>	разговорно
<i>mod.</i>	мода	<i>ungar.</i>	унгарски
<i>myth.</i>	митологично	<i>V.</i>	вulgарно
<i>n.</i>	съществително име	<i>v.</i>	глагол
<i>naut.</i>	морски термин	<i>vi.</i>	непреходен глагол
<i>n. pr.</i>	собствено име	<i>vt.</i>	преходен глагол
<i>obs.</i>	остаряло	<i>veralt.</i>	остаряло
<i>pej.</i>	пейоративно	<i>vitup.</i>	ругателно
<i>pl.</i>	множествено число	<i>volkst.</i>	народно
<i>polit.</i>	политически термин	<i>zoo.</i>	зоологически термин
<i>psy.</i>	психологически термин		

ЧАСТ I.

МЯСТО И ФУНКЦИИ НА ТУРЦИЗМИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

1. Увод: съдбата на турските лексикални заемки от османско време в българския език

Когато става въпрос за проблемите на българския език, сигурно няма тема, която да интересува толкова много българи, както тази за чуждиците (= нежеланите и/или неподходящите заемки от други езици) – не са ли те в действителност повече, отколкото трябва? Всеки има мнение по този въпрос. Обяснението на какво се дължи този всеобщ интерес е просто – всички ние се сблъскваме с тях ежедневно, когато говорим, четем вестници, слушаме радио, гледаме телевизия и т.н. На всеки днес му прави впечатление например масираното настъпление на англицизми и интернационализми във всички сфери на живота и в частност в компютърния жаргон, на който си говорим за информационни технологии. Между чуждите думи в български обаче не те са тези, които най-много привличат вниманието ни. Ако има заемки, които не любим, които не тачим и за които с чиста съвест декларираме, че не милеем, и които въпреки всичко употребяваме, това безспорно са турцизмите. Те като че ли излъчват „опасен чар“, с който се борим и от който, убеждават ни най-вече чуждестранните наблюдатели, не можем да се отървем, каквото и да правим. В отговор ние се ядосваме и на турцизмите, и на наблюдателите.

Преди да започнем обаче да обсъждаме проблема по същество, необходимо е да направим важно уточнение, което много рядко, ако въобще се взема предвид при дискусията по тази иначе популярна тема. Навсякъде, когато се обсъжда този въпрос, както и в предлаганата книга, ние говорим за турцизми, докато в действителност правилно би било да говорим за *османизми*, тъй като в случая обсъждаме заемки от турски (и през турски като език-посредник), навлезли в езика ни по времето на Османската империя. Под османизми в случая разбирам заемките не само от книжовния османски турски език, но на първо място и най-вече от разговорния език и диалектите, говорени на Балканския полуостров, въобще, и на българска територия, в частност, по времето, когато тези земи са били част от Османската империя. За да започнем да обсъждаме същински турцизми, т.е. думи, заети от турския език такъв, какъвто той се

говори днес в Република Турция и в турските диалекти във и извън нейните предели, трябва да имаме еднозначни доказателства за заемки, които са били възприети от книжовния турски или от турски диалекти на българска територия след Освобождението на България през 1878 г. от османско робство и още по-добре след основаването на Република Турция през 1923 г., откогато започва развитието на турския език като национален. Такива заемки според мен обаче няма. Евентуално изключение са буквално дума или две, като **МЕДЖЛИС**, която не би могла да съществува с това свое значение в турски език преди появата на Република Турция на политическата карта на света (възпроизвеждам речниковото гнездо на тази дума според начина му на оформяне в ГХС 2002):

Меджлис *m* 1. parliamentary assembly in Turkey and Iran. Народно събрание в Турция и Иран. 2. (*Ott. hist.*) council, assembly, Съвет, събрание. ♦ мезлич, меджилис, меджлиш, мезлиш, мезлик ► *meclis* (ГХС 2002).

Както се вижда, в случая познатата у нас от османско време заемка придобива ново значение, когато Турция става парламентарна република.

Съставителите на цитирания по-горе най-изчерпателен досега *Речник на турцизмите в българския език* (ГХС 2002) обаче експлицитно твърдят в предговора, че са включвали в речника както османизми, така и заемки от модерния турски: „За целите на настоящия речник като турцизъм се възприема заемка, която е навлязла в български език от турски от времето на Османската империя и от нейната наследница Турция“ (ГХС 2002, vii; превод мой, М. С.). Като се има предвид, че цитираният речник обхваща 7427 думи (плюс 3917 техни варианта), такова твърдение би имало смисъл и съответно покритие, ако пропорцията не е от порядъка на 7000:1 в полза на османизмите (т.е. от всички думи в словника на този речник една или две в някое от своите значения да са заети от съвременния книжовен турски, а не от османския турски). Това, което искам да изтъкна по този повод, е следното. Преди да се съглася, че в посочения речник и въобще в българския език има думи от турски от по-ново време, т.е. такива думи, които са заети в български от турски след Освобождението, или още по-еднозначно – след провъзгласяването на Турция за светска република, нека ми бъде посочено с примери и аргументи, че е налице пропорционален дял от думи, които не е могло да бъдат заети преди 1923 г. (откогато започва официалното летоброене на съвременна Турция, а именно след началото на реформите в Турция на Мустафа Кемал Ататюрк). От посочения по-горе тип аз успявам да открия в ГХС само една дума, и то в едно от своите значения.

Американският езиковед-балканист Виктор Фридман (1996, 139) също говори за наличието на заемки от съвременния турски (т.е. от времето след освобождението на Македония от османско иго) в съвременния македонски и дава един-единствен, но показателен пример. Познайте кой – **меджлис** (но

той го тълкува като „Народното събрание на Иран“). До този пример сме достигнали всеки по независим път, като сме преглеждали наличните заемки и сме преценявали кое значение не би могло да датира от османско време. Неговата отправка към Иран е по-вярна, доколкото в английски е възприета арабската форма *majlis*, докато от гледна точка на турски по-близка в английски е транскрипцията *mejlis* (*Türkiye Büyük Millet Meclisi* „Турско Велико народно събрание“). В случая обаче и в български, и в английски, и в македонски днес по-скоро би трябвало да говорим не за турцизъм, арабизъм или иранизъм, а за интернационализъм (**меджлис** се употребява за парламенти и различни други публични органи с репрезентативна функция и в други мюсюлмански държави по света).

Не ми е известна нито една научна публикация, в която потенциални заемки от съвременния турски да се обсъждат и да се доказва, че те не биха могли да бъдат налице в български преди 1923 г., или дори преди 1878 г. В случая това съвсем не е маловажен аспект на проблема, а идва да покаже същинското място и роля на турските заемки в българския език и култура в диахронна перспектива през последните 133 години. Единственото друго възможно изключение (освен споменатия **меджлис**) е като че ли думата **менте**. В актуалното си значение тя придобива популярност най-вече през последните два десетина години, като първо е регистрирана като жаргонна дума (вж. Армянов 2001). Нейното значение е „стока с неясен произход и съмнително по своето качество съдържание; фалшива стока“, използва се също и специализирано, когато става въпрос за „фалшив алкохол с неясен произход и качество“. Милев и др. (2000) я регистрират като нова чужда дума с турски етимон *mantar* „лъжа, измама“ със значение „фалшификат, обикн. стока, която имитира някоя маркова, висококачествена стока, но е без същите качества“. В речника на Армянов е налице цяла серия от жаргонни думи на базата на **мента** „1. лъжа, измама; 2. лъжец, измамник“ като **ментарджия**, **ментарджийски**, **ментя**, **ментаря**, **ментач**, **ментосвам**, някои от които са регистрирани за пръв път около 1946 г., така че дори значението на **менте** да е ново, остава спорно доколко тя не се е появила на базата на собствено развитие в български, а не на ново заемане от турски по времето например на интензивната „куфарна“ търговия с фалшиви и/или долнокачествени стоки в първото десетилетие на прехода (1990–2000) на българо-турската граница. В подкрепа на тази теза може да се приведе и свидетелството на Хаджеденев (1941, 337), който споменава като наличен още преди Втората световна война и принадлежащ на **тарикатския** език глагола **ментосвам** в облика на производното **ментосан**, което е твърде близо до търсеното **менте**. От друга страна, налице е теоретичната възможност думите **мента** в жаргона и разговорната **ментарджия** да са по-стари заемки, но от времето след Освобождението, тъй като не се откриват техни употреби в по-стари източници. В ГХС (2002) **мента** или **менте** не са налице, но намираме **ментарджия** и **ментарджилък**,

за етимон на които се посочва *mantarci*: „1. продавач на гъби; 2. жарг. лъжец; мошеник“. Такава дума няма в съвременния турски според Добрев (2009), а това идва да насочи, че **менте** най-вероятно е резултат от развитие на българска основа и според критериите например на ГХС (2002) не би трябвало да се класифицира като турцизъм. На теория не е невъзможно жаргонна турска форма в някакво свое значение да е била заета в български в периода между Освобождението и Втората световна война и да не е отразена в налични турски тълковни речници и от Добрев (2009), но еднозначни доказателства в тази посока липсват¹.

Прекъсването на межкултурните и междуезиковите контакти проличава и във възможностите в обратна посока – с оглед поддържането на българския език и народностното самосъзнание на българите, останали зад граница. След Освобождението дори и малкото възможности в това отношение при българите, които остават в пределите на Османската империя след отделянето на Княжество България и Източна Румелия, силно намаляват, а за тези от Мала Азия в перспектива клонят към нула. Акад. Иван Шишманов пише за тях следното:

Поради липса на контакти със сънародниците си в българските земи, с български книжовен език и печат, езикът на малоазийските българи не се е развивал. Той останал такъв, какъвто са го говорили дедите, прадедите и прапрадедите им, дошли от България преди няколко века. Непроменен до началото на ХХ век като един от най-старите български диалектни говори, той представлява богат етноложко-езиков материал за научни изследвания на българския език през вековете от езиковеди и диалектолози.

¹ Различна възможност да се изведе произходът на *мента* и оттам на *менте* предлага доц. Юлия Кирилова (в личен разговор). Нейното предположение е, че тази дума навлиза в българската разговорна реч на базата на често рекламираното преди десетилетия универсално лекарство *мента за корем*, което се е давало по всякакви поводи при болки в стомаха. Оттам се прави връзка между „да ти дам мента за корем“ = „да те залъжа с нещо“. Възможността за подобна връзка споменава още Стойков (1946, 33), когато посочва наличието в тарикатския говор на софийските гимназисти на *мента* „лъжа“, която извежда от *мента за корем* „лъжливо лекарство“. На тази основа по-нататък става възможно и *менте* „нещо неистинско, фалшиво, с което да бъде залъган купувач или клиент“. Частичното съвпадение по форма на **ментарджия** и билката *мента*, както по всичко изглежда, се е оказало добре дошло за появата на **менте** с оглед разгръщане на толкова търсената в жаргона експресивност на метафорична и асоциативна основа. Не може да се изключи и възможното влияние на сходния по своето звучене глагол за **ментя** „лъжа“ във френски, испански и италиански, респективно *mentir*, *mentir* и *mentire* (с оглед на разгръщането на междуезиковите контакти и чуждоезиковото обучение в България в периода между двете световни войни). Наличието на такива хибридни по своя произход и асоциативна структура форми идва още веднъж да покаже какъв потенциал за семантично развитие демонстрират турцизмите на българска почва след тяхното някогашно заемане от езика-донор.

Новите думи са предимно от турски и гръцки произход, тъй като българските села в Мала Азия били заобиколени от турски и гръцки, държавната администрация била турска, а училищата до 1873 г. в много села и след това също били гръцки. Българските училища в някои от селата съществували от 1873 до 1906 г. И след това те били издържани от българите, но преподаването било на гръцки. И учителите, и свещениците българи преподавали на гръцки (Шишманов 2001, 154).

Опитите да се поддържат добросъседски отношения и межкултурен обмен са налице през определени периоди, както това описва например Шишманов (2001, 277–284) в главата *Събори и срещи на родолюбивото и доброто съседство* в цитираната книга. Формулировката на Шишманов е твърде подходяща с оглед на двояката цел на поддържането на подобни отношения. Но реализираното в тази насока се оказва нищожно пред историческите събития, довели до разорението на тракийските българи непосредствено преди и след Балканската и Междусъюзническата война (вж. Милетич 1918), както и по-късно.

Бих искал да направя тук уговорка и в противоположна посока – че употребата на „османизми“ за турските заемки в български език от времето на Османската империя също може да бъде подвеждащо. Когато в специализираната литература се говори за османски турски, обикновено става въпрос за книжовния език и свързаната с него култура на управленския елит в Османската империя, която има малко общо с всекидневната култура и разговорния език през онази епоха. По същество по времето на Османската империя се оформя и се поддържа в продължение на векове диглосия между езика и културата на елита и турския във всекидневна употреба и народната турска култура. Нейният гордиев възел е разсечен едва с езиковата реформа на Мустафа Кемал Ататюрк през 1930 г. Поради тази причина в османистиката и балканистиката, когато се говори за османски турски, се има предвид именно езикът на елита, а разговорният турски отпреди векове се именува турски. При това положение обаче се оказва проблем по какъв начин да назоваваме периодите в развитието на самия турски, който е във всекидневна употреба. Тъй като ни интересува най-вече разговорният турски от османско време, доколкото повечето турцизми, които са влезли и са останали в българския език, имат за източник точно този стил на езика, то в тази книга, когато говоря за „османски турски“, имам предвид както книжовния, така и разговорния турски език от времето на Османската империя.

Както се вижда, именуването с „османизми“ е по-подходящо за турските заемки от гледна точка на историята на езика. Въпреки това обаче ще използвам „турцизми“, защото тази дума е придобила гражданственост, когато проблемът с турските заемки от османско време се обсъжда както професионално в българското езиковедие, така и по време на публични дискусии за мястото

на чуждиците в езика ни. Използването на алтернативна дума при обсъждането на тази проблематика може да доведе до други обръквания. Съществено при всички положения обаче е да се помни, че турцизмите, с които ще се занимаваме тук, са навлезли в езика ни по времето на Османската империя. Оттам и би трябвало да започне всеки опит за обяснение на техните значения и функции, включително и при опитите за реконструкция назад във времето на характера на тяхното влияние върху българския език и култура.

След 1989 г. контактите между България и Турция се увеличиха значително. Турция през последните години отново се превръща в хегемон на Балканския полуостров, този път на базата на своята бързо растяща икономическа мощ. Не е невъзможно днес или в близко бъдеще да станем свидетели на навлизането на нови заемки, които идват директно от съвременния турски книжовен и разговорен език като следствие на подновените и оживени икономически, политически и културни контакти. Може доста да се спори доколко и на какво равнище в нашата култура те биха могли да навлязат. Засега е видно, че най-добри шансове те имат в сферата на популярната/масмедийната култура – например по линията на турските сериали, които в последните две години се излъчват по частните телевизии. Според публикувани сведения към февруари 2011 г. България със своите 27 закупени турски телевизионни сериала се нарежда по този показател на второ място в света след Казахстан, който е закупил 42 сериала, Азербайджан е внесъл 23 сериала, Македония – 17, а Гърция – 8. По географски региони сферите на разпространението им са най-вече Балканите, Близкият изток и Кавказ (вж. *Инвестор*, 09.02.2011, <http://www.investor.bg/news/article/112263/261.html>). Второто място в тази световна класация няма начин да не ни впечатли. На този фон става очевидно, че в нашите (пост)модерни времена възпроизвеждането на осъвременени варианти на ориенталския начин на живот и ценности в семейството и бита и употребата им във функцията на заместител на глобално доминантния американски вариант в лицето на телевизионни сериали като „Сексът и градът“ и „Отчаяни съпруги“, когато основната целева аудитория е българската, респективно неомъжена и омъжена зрителка, заслужават самостоятелно изследване от специалисти по проблемите на масовата българска култура. При всички положения обаче имаме прецедент на равнище межкултурни връзки, тъй като до съвсем неотдавна остатъчното османско турско влияние проличаваше най-вече на мъжкарска простонародна основа, така че има предпоставки за ново начало в межкултурните контакти. Възможните ефекти, ако такива се окажат налице, предстои да бъдат установявани, но вече има случаи като този на млади родители от ромски произход, които нарекли новородената си дъщеричка Ферхунде (главната героиня в турския сериал „Листопад“). Най-нетривиален за мен при актуалната езикова ситуация обаче е въпросът, по какъв начин ще си съжителстват в нашето езиково чувство „старите“ (доколкото все още са налице и се възприе-

мат по установилия се начин) и „новите“ турцизми (доколкото те се появят). Предстоят интересни времена. Но преди да правим прогнози за бъдещето, редно е да се върнем доста назад в миналото, за да проследим процесите на заемане и характера на употребите през последния век и половина. Връщането в миналото ще ни помогне ясно да осъзнаем и големия парадокс, свързан с живота и употребата на тези заемки в български и с „мита за тяхното вечно завръщане“ (= „все още много остават“) – дълголетието на някои от тях в противовес като че ли на всякаква логика на остаряване и забравя, дълголетие, което не може да бъде обяснено нито с езиковите и културните връзки с Османската империя и Турция след Освобождението, нито с текущите езикови и културни контакти на междуезикова основа на етнически българи и етнически турци в райони със смесено население в България.

2. Османското езиково и културно наследство и Балканите

Един от парадоксите на обсъжданата в тази книга тема се състои в това, че говорим за турски заемки и турцизми и за тяхното значение в българския език и култура през последните 130 години, при положение че почти през цялото това време културните връзки между България, Османската империя и нейната наследница Турция са били или минимални, или въобще не са били налице. На това между другото се дължи и фактът, че в България се знае твърде малко дори и от специалисти-филолози и езиковеди (които не се занимават с турска филология и/или османистика) за развитието на турския език и култура през последните 600 години, т.е. през времето, когато се предполага нашите култури и езици да са били в контакт. Както вече беше изтъкнато, практически всички турски заемки, които обсъждаме и които са се употребявали или се употребяват и до ден днешен в български език, са били заети по времето на Османската империя. Поради тази причина, за да можем адекватно да осъзнаем мястото и ролята на „турцизмите“ в българския език, би следвало накратко да представим както османския турски, така и историята на турския език през последния век, която в значителна степен го отдалечава от османския турски (включително с оглед на отношението на последния към турските диалекти, които са се говорили и се говорят на Балканския полуостров и на територията на България, в частност, и с които българският е бил в пряк контакт в продължение на последните шест века). От това представяне ясно ще проличи, че не само българският език се отдалечава от османския турски, но и турският по свои линии прави същото, така че разминаванията между съвременния български и съвременния турски вървят по линията и на двата езика и култури. Това е така, защото в националната турска култура също протича процес на дисимулация (разподобяване) спрямо османската

турска, който обаче за разлика от българската има собствена специфика, а така също съвсем не е необратим, както е у нас, а подлежи на ревизия по различни линии при неоосманска ориентация.

Що се отнася до отношението между балканските езици и култури на базата на общия османски турски адстрат, тук също е налице специфика, която ясно отграничава Балканите от други региони с наглед сходна съдба с оглед на влиянието на доминантна в определен исторически период имперска по обхват култура, каквато например за Централна Европа е Хабсбургската австро-унгарска, а за Източна и Централна Европа – руската имперска култура.

2.1. Османлиите и османският турски език – характерни черти на обществото, културата и езика на една империя

Системата на управление и общественоекономическата структура на Османската империя притежават специфика, която дава, разбира се, отражение върху начините на употреба на езика и характера на културата ѝ. Тази специфика се предопределя от т.нар. система на *muqata'a*, т.е. на „делегиране“ на управлението на административно-стопански единици в османската държава чрез преотстъпване на длъжности. Най-известните такива единици са т.нар. *timar* „поземлени имоти, отстъпвани от султана на делегирано от него лице, обикновено с военни заслуги към империята“².

За реализация на *muqata'a* султанът поддържа прослойка от свои „робии“ (*kul*, мн.ч. *kullar*), които са призвани да му служат директно и всеотдайно; именно поради това се именуват по този начин. В османското общество тези „робии“ имат статуса на своя господар (т.е. го представляват) и по този начин им се делегира статусът на управляваща/господстваща класа или каста в Османската империя. Те са именувани *Osmanlular* или **османлии** (вж. Шоу 1963, 58).

² Според Добрев (2009) са налице два омонима *timar* в съвременния турски. Първият от тях значи: „перс., ост. грижа (за рани, растение); чесане, тимарене (на добитък)“, а вторият – „перс., ист. тимар (вид феодално владение)“. Според ГХС (2002) турският етимон *timar* на българския **тимар** значи „1. грижа, внимание; 2. превързване, обгрижване на рана; 3. пощене, чесане. 4. осм. ист. малък поземлен имот на военно лице“. В съвременния български тази дума е на път да остарее, но значенията ѝ при нейния залез са повече от показателни: „прост. 1. тимарене, чесане на добиче; 2. прен. бой, наказание“ (БТР 1994). Общото значение на **тимар** и **тимарене** очевидно е в смисъл на „грижа“ (най-вероятно това е и значението на персийския етимон на османската дума). Разминаването между турски и български е с оглед на функцията на тази грижа. Тя е „пощене, чесане“, когато става въпрос за добиче. Обгрижваме ли чрез **тимарене** човек, тя се преосмисля в наказание чрез бой. Значението на „поверен на заслужило военно лице имот за обгрижване“ е останало далеч в османското минало.

В традиционното османско общество отпреди епохата на **Танзимата** „реформите“ (1808–1909), за да бъде даден индивид приет в управляващата класа, от него се е изисквало да изпълни следните три условия:

1. Трябва да декларира верността си към султана и неговата държава и да е готов да посвети живота си на негова служба.
2. Трябва да приеме и да изповядва исляма.
3. Трябва да знае и да практикува установена сложна система от обичаи, начини на държане и език, които са били известни като „османски начин на живот“, или код на поведение.

Хората извън кръга на управляващата класа принадлежали към управляваната класа *re'aya*, т.е. **рая**. Човек се е считал за **рая**, ако не удовлетворява което и да е от посочените по-горе три изисквания към **османлиите** (управляващата класа), а това означава между другото, че той е могъл да бъде мюсюлманин и да не принадлежи към нея (Шоу 1963, 58), т.е. няма пълно припокриване между верска принадлежност и принадлежност към управляващата класа – нещо, което поне у нас рядко се отчита дори в специализираните исторически съчинения, например тези, които обсъждат възможни прояви на религиозен синкретизъм между православие и ислям на балканска почва.

В своята сбита и информативна характеристика на естеството и особеностите на структурата на традиционното османско общество Шоу (1963) посочва също, че управляващата класа е била разделена с оглед на своите функции на четири основни съсловия, *snif*:

- имперско (*mülkiye*) начело със султана, чиято роля е да управлява османското общество и да поддържа стабилни неговата традиционна структура и начин на функциониране;
- военно (*seyfiye*), чиято функция е да разширява и да защитава империята;
- административно (*qalemiye*), чиято функция е да управлява системата за събиране на данъци и такси *muqata'a*;
- религиозно (*diniye*), чиято функция е да обслужва османския ислямски религиозен закон, а по-късно поема и функции, свързани с местното управление (Шоу 1963, 59).

Интересно е да се отбележи в какво Шоу (1963) открива основната причина за провала на Османската империя като система за управление на обществото в конкуренция с европейските. На първо място това се дължи на надделяването сред **османлиите** на т.нар. прослойка **девширме** (потурчени момчета с балкански християнски произход) спрямо турската (на етничес-

ски принцип) потомствена аристокрация. Във връзка с тази победа, която е постигната окончателно в началото на XVII век, оригиналната система на преотстъпване на длъжности се заменя с т.нар. *malikane* – форма на управление, при която собствеността практически се превръща в частна собственост и поради тази причина носи доходи не на хазната, а единствено или предимно на управляващите я. По този начин членовете на прослойката **девширме** все повече и повече „приватизират“ османската система за своя частна полза чрез система на връзки и взаимно уреждане на отношенията, а не на базата на индивидуални способности и управленски качества в полза на султана и за благо на империята. При това положение не може да се очаква поддържането на висок управленски дух и стопанска ефективност. Триумфът на балканската и християнска по произход до потурчването си прослойка **девширме** при **османлиите** неизбежно води по този начин до западането на османската административна и стопанска система и в крайна сметка предопределя нейната гибел (Шоу 1963, 69–70). С други думи, виновник за залеза на Османската империя като социална система се оказва нейната „балканизация“ на **шуробаджанашки** принцип. Не ми се струва обаче причинността да може да бъде изведена в тази посока и по такъв праволинеен начин. Ако е налице „балканизация“, то нейният корен трябва да се търси в начина на рекрутиране на кадрите **девширме** за изпълнителната власт на **османлиите**, първата стъпка на която е помохамеданчването. В него обаче няма нищо от никоя балканска традиция. Така че по-скоро в случая следствието ни се представя като причина. В действителност балканизацията по-скоро (ако въобще би могла) има за свой прототип в определени отношения и на занижено равнище (чрез профанация) модела **девширме** като начин на рекрутиране и формиране на хетерогенно от етническа гледна точка съсловие със споделена култура.

Ако се върнем към класическата структура на османското общество, ще констатираме, че тя намира отражение и в основните начини на употреба на османския турски език.

Традиционната класификация на основните функционални стилове в османския турски език има следния вид:

- *Fasih Türkçe* (висок турски, т.е. турски на елита): език на поезията и висшата администрация (това е езикът, с който се идентифицира управляващата класа на **османлиите**).
- *Orta Türkçe* (среден или книжовен турски): език на професионалните съсловия, на търговията и на администрацията.
- *Kaba Türkçe* (разговорен и/или простионароден турски): език на простолюдието, разговорен език (вж. Кнежевич 1962, 3).

Очевидно връзката между функционалните стилове на езика и социалната стратификация на обществото в Османската империя е поставена по друг начин в съпоставка с европейските култури. Българите, разбира се, са били в досег с турския език по линията на администрацията на местно равнище и на търговията, както и с езика на простолюдието. Когато обаче става въпрос за „високия турски“ дори и с оглед на административното управление, но като „поетична по своя характер творческа дейност“, т.е. в турския на управляващата класа на **османлиите**, ние говорим за висшата администрация и за осмислянето на нейната дейност като изкуство (за разлика от утилитарно осмисляното управление, каквото то е в развитите индустриални общества днес), на упълномощени от **султана** за тази цел висши управленски кадри, като велик **везир**, **везири**, **паши** и т.н. За противопоставянето на *fasih* на *orta Türkçe* допринася най-вероятно и начинът на обучение на кадрите на административния елит. Например Добрева (2008, 52) отбелязва, че за висшия управленски ешелон и за висши военни кадри е имало специализирано образование в Дворцовото училище, достъпът до което е ограничен и за подрастващите мюсюлмани (т.е. то е подготвяло **османлии** за служби във висшата администрация). Неговият специален статут проличава и от това, че то е единственото в рамките на империята, което от края на XIV век до 1835 г. се издържа изцяло за сметка на държавната хазна. Подготовка на висши административни и управленски кадри се извършва и в Имперската канцелария, където достъпът е фактически единствено по препоръка и/или с протекция.

Българите-християни като друговерци/**рая** никога не са били в реален досег с управлението на империята на това равнище и с езика, на който се е осъществявало общуването на това равнище. Например Шишманов (2001, 20–30) посочва ислямизирани българи и еничари от български произход, които като **девширме** са достигнали до най-високи позиции в османската държавна, военна и административна йерархия, включително до поста на велик **везир**, но това е могло да стане само защото те са били потурчени или са се потурчили и са възприели „османския начин на живот“. Българите-християни с малки изключения са се сблъскали само с турската администрация и съд на местно равнище в ролята на **рая**, от която са събирани данъци и такси, и/или като сътрудници/колаборационисти. С други думи, те са били в контакт с турския на равнището на *kaba* и *orta Türkçe*. Според Моллова (1967, 116) влияние върху българския език оказва контактът с *orta Türkçe*, което не е правдоподобно, ако се приеме като ексклузивно.

Казаното в най-общ вид проличава и по начина на употреба на самия турски език при имперски условия. Структурата на османското общество предопределя разгръщането на *диглосия* между високия турски спрямо средния турски и турския език на простолюдието, диглосия, която не се изтъква като такава в османстиката и която се е заключавала в това, че един турчин от простолюдието

не е могъл да разбере, а камо ли да прочете или напише това, което говорят или пишат **османлиите** при общуване помежду си. Проблем при това не са били единствено грамотността (знаенето на арабския правопис), но и словното богатство. Във *fasih Türkçe* (високия османски турски) размахът на заимстването от арабски и персийски е бил изключително мащабен, несъпоставим с този, познат ни от европейските езици, и е обхващал всички сфери на културата и употребите на езика. Специалистите-османисти са изразявали мнение, че високият османски турски по същество е „смесен език“, в чиито текстове, особено тези на художествената литература, броят на заемките от другите ислямски култури и езици може да достига до 90 на сто! Това означава, че текст на класическия *fasih Türkçe* е креолизирана „смес“ от думи с арабски, персийски и/или турски произход, която е нагодена да отговаря на основните правила на турската морфология и синтаксис. Поради тази причина става необходимо да се изработват специализирани едноезични тълковни речници на османския турски език (такава функция изпълняват в по-ново време например Сами 1900 и Девелиоглу 1962), в които на говорещите турски език като роден са обяснени значенията на персийските и арабските думи, масово включени в употреба, без знанието на които съответните текстове не са могли да бъдат разбирани (вж. Титце 1990, 104–105; Люис 2002, 5–10).

От представеното кратко описание става ясно, че Османската империя не може да бъде еднозначно характеризирана като мултиезична и мултикултурна държава или като съюз от държави, ако направим опит за сравнение например с Австро-Унгарската империя (или с Европейския съюз), както това понякога се твърди. Тя е общество, което се състои от две основни съсловия/класи – на управляващите и на управляваните. Културата на управляващите е моноезична на базата на *fasih Türkçe* и монокултурна на базата на сунитския ислям. Последното твърдение може да подлежи на дискусия, тъй като **османлиите** възприемат като културни образци феномени от арабската и персийската ислямска висока култура, които интегрират като елементи на своята собствена (за сметка на народната турска култура), така че би могло да се поддържа тезата, че османската висока култура не е моно-, а е хибридна култура на базата на исляма като религиозна ориентация. В такъв случай обаче остава да се разтълкува в какво се състоят разликите на хибридна спрямо моно- и мултикултура. При всички положения същественото е да се осъзнае, че културата на управляващата каста в Османската империя е специален случай. Културата на управляваните (**раята**) е многоезична и мултикултурна. В този именно контекст езиковата и културната диглосия се превръщат в основен проблем на османското общество, който **Танзиматът** (епохата на реформи) се опитва да разреши в продължение на около 100 години, но не успява. По-точно, успява на етнически принцип единствено що се отнася до интеграцията към управляващата класа на ислямската по вероизповедание

рая. Разпадането на империята при това положение става неизбежно (за обширна дискусия вж. Тодорова 2004, 239–276). Република Турция е основана на нейно място, но не може да бъде осмисляна като нейна пряка наследница, тъй като тя е държава, изградена на национален принцип, идентифицира езика, който говори, с *kaba* и *orta Türkçe* (с разговорния и „средния“ турски) и не се припознава директно с високата османска култура (по посочените вече съображения). Това е последната фаза от развитието на османския турски език в периода от началото на XV до началото на XX век по очертаната траектория в посока на диглосия между език на управляващата класа, който обслужва елитарната култура на Високата порта, и народната култура на разговорния турски и турските диалекти, които се говорят на Балканите и в Анадола.

Що се отнася по-специално до езиковата политика в Османската империя, следва да се посочи, че тя е изглеждала в общи линии относително либерална поради възприетата система на *millet*, т.нар. **милети** „народи“, като основа за самоопределение на верска, етническа и езикова основа. Очевидно никога в нейната история не е имало систематичен натиск от страна на управляващата класа да налага насилствено своя език на поробените народи. Това може да се дължи поне отчасти на спецификата на самата османска култура, която в значително по-малка степен се идентифицира с турския език като такъв, отколкото това е било налице в други империи от същата историческа епоха, като Хабсбургската с немски или Руската с руски език. Шкалич (1966) не пропуска да отбележи тази особеност, която има значение за сърбохърватския, доколкото хървати и бошнаци са били поданици не само на Османската, но и на Австро-унгарската империя, така че са имали пълната възможност да ги сравнят на собствен гръб. Той пише, че по време на османското владичество сърбохърватският език се развива свободно, тъй като „окупаторът е бил индиферентен както спрямо обичаите на славяните на Балканите, така и към техния език“. От това той прави извода, че турцизмите не са били наложени под натиск и следователно „тяхното присъствие не е дразнело езиковото чувство на нашия народ“ (Шкалич 1966, 14)³. Проблемът за езиковата политика на **османлиите** и нейните следствия заслужава отделно внимание, но тук ще бъде достатъчно да се посочи, че характерът на Османската империя като социално-икономическа система с кастов/съсловен начин на управление не предполага насилствена промяна на езика на поданиците ѝ (срв. помаците), тъй като такава ориентация излиза на преден план едва с появата на новите,

³ Като контрапункт на това твърдение на Шкалич за сърбохърватски е подходящо да се отбележи, че, що се отнася до историята на българския език, ничие друго присъствие на заемки не е дразнило езиковото чувство на българина по толкова разностранен начин, колкото турцизмите.

национално базирани идеологии (един народ = един език). С други думи, езиковата политика на управляващата класа в Османската империя не се дължи на проява на добра воля към поробените народи в нея, а просто на езика не се отдава значението, което той придобива в национално ориентираните държави.

Разгръщането на системата на **милетите** по време на **Танзимата** в опит да се реши по приемлив начин националният въпрос за всяка една от народностите, населяващи Балканския полуостров, оказва обаче, ако въобще има относително маргинално влияние върху формирането и развитието на балканските езици и култури (за анализ на културноисторическите процеси по време на „епохата на реформите“ в българските земи вж. Генчев 1995; Тодоров 1998). Пример за такова въздействие са например опитите на част от туркофилски ориентираната българска интелигенция през 60-те и 70-те години на XIX век да се включи в реформите на **Танзимата**. Това се отнася например за дейността на Никола Михайловски (1818–1892), който като член на съвета на османското Министерство на просветата поддържа проекта на Мидхат **паша** за сливане на българските училища с турските. Освен това той отрича славянския произход на българите и поддържа в замяна тюркско-татарската теория за техния произход. Подобна е и ориентацията на Никола Генович (1835–1912), който през периода 1862–1874 г. е редактор на официоза *Турция*, излизаш на български език, и яростен противник на българските революционери от периода. Като известен туркофил се проявява и Хаджи Иванчо Хаджипенчович, приятел на Мидхат **паша** и член на имперския Държавен съвет в Истанбул (1868–1876), който участва в комисията, осъдила Васил Левски на смърт. В същата посока се изявява авторът на учебника *История на Османската империя* Йоаким Груев (срв. Григориев 1952, 158–159, който изрично посочва туркофилската ориентация на споменатите деятели от българската интелигенция и нейния смисъл).

2.2. От османския турски към съвременния турски книжовен език

След провала на реформите на **Танзимата** и загубата в Първата световна война Османската империя е в развалини. Под въпрос е съществуването ѝ като независима държава, т.е. грози я превръщането под една или друга форма в протекторат на Великите сили. При това положение на историческата сцена се появява Мустафа Кемал **паша**, който формално по възпитание и военна кариера е **османлия**, но остава в историята с гражданското име Мустафа Кемал (към което като национален лидер биват прибавени хонорифичните **Гази** „1. пълководец. 2. победител“ и **Ататюрк** „баща на турците“) и подема заедно със своите поддръжници серия мащабни реформи, с които се цели пълна реорганизация на общественно-политическата система на Османската

империя с оглед на преобразуването ѝ в Република Турция от 1923 г. насетне. Част от тази всеобхватна система от реформи става и езиковата (в турски тя бива именувана не реформа, а *dil devrimi* „езикова революция“; Люис 2002, 2). Нейната радикална насоченост проличава от самото начало в смяната на азбуката, осъществена от Ататюрк през 1928 г., когато се преминава от арабската азбука към вариант на латиницата. Тази промяна сама по себе си принуждава носителите на езика да се сблъскат шоково с фактите на езика. Тъй както преди турските думи са били чужди на принципите на арабската азбука, така след реформата персийските и арабските думи се оказват проблематични за транскрипция и/или частична транслитерация на латиница. През следващата 1929 г. в Турция се премахва преподаването на арабски и персийски в училищата (докато до този момент знанието на арабски и/или персийски е било елемент от културата на образования носител на езика). По този начин арабските и персийските думи стават проблематични както за употреба при писане и четене, така и за разбиране. Реформата на азбуката и на образователната система в посока на нейната секуларизация води до сериозен вакуум в езиковата употреба, който следва да бъде запълнен чрез реформа на турския език с оглед на неговото формиране като национален език (а не език на многонационална и многоезична империя). Реформата означава формирането на език, който да бъде разбираем от всички негови носители, а това означава преди всичко освобождаването му от чуждите елементи – най-вече тези с персийски и арабски произход.

През 1932 г. се приема програма за обновяване на турския книжовен език чрез масова замяна на чуждите с родни турски думи. Такива се търсят от специално формирани изследователски колективи измежду турските диалекти в Анадола, които думи до този момент не са били в употреба в книжовния турски, а така също и от османски текстове за остарели и/или излезли от употреба турски по произход думи. Преглеждани са били и речници на други тюркски езици за откриване на подходящи, т.е. звучащи като турски думи и изрази (вж. Брендебьом 1990, 455; за общ преглед и обсъждане вж. Люис 2002).

Реформата и обновяването на лексикалния състав на турския книжовен език преминават през доста перипетии през следващия половин век. Доминираща обаче остава пуристичната тенденция, която не само налага изкореняването на голямо количество арабски и персийски по произход думи, но и формирането на обществено настроение срещу тях, което да служи на пуристичната кауза. Половин век след въвеждането на езиковата реформа в Турция, т.е. към 1980 г., дискусиата около нея продължава да бъде актуална, при това с горе-долу същите аргументи „за“ и „против“, както това е било и при нейните първи стъпки. Брендебьом (1990) сумира основните аргументи против нея по следния начин: